

СЕКЦІЯ 4 ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 910:327.2

Гуров О.І.,
викладач географії
*Коледж інформаційних технологій та землевпорядкування
Національного авіаційного університету*

Ткаченко Р.П.,
кандидат філологічних наук, викладач української літератури
*Коледж інформаційних технологій та землевпорядкування
Національного авіаційного університету*

«ЛИСТИ З ЧУЖИНИ» Я. ОКУНЕВСЬКОГО: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОПОЛІТИКА

У статті йдеться про книгу нарисів Я. Окуневського «Листи з чужини» як джерело з історії географії, країнознавства і геополітики в Україні. Роздуми автора «Листів» увиразнюються у контексті європейської геополітичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Його враження від подорожей Європою, Азією, Африкою засадничо пов'язані з українською проблематикою.

Ключові слова: геополітика, україноцентричність, Європа, Азія, Африка.

В статье идет речь о книге очерков Я. Окуневского «Письма из чужбины» в качестве источника по истории географии, страноведения и геополитики в Украине. Размышления автора «Писем» приобретают определенность в контексте европейской геополитической мысли конца ХІХ – начала ХХ веков. Его впечатления от путешествий по Европе, Азии, Африке тесно связаны с украинской проблематикой.

Ключевые слова: геополитика, украиноцентричность, Европа, Азия, Африка.

Gurov O.I., Tkachenko R.P. «LETTERS FROM A FOREIGN COUNTRY» BY Ya. OKUNEVSKY: GEOGRAPHY AND GEOPOLITICS

The article deals with the book of essays by Ya. Okunevsky «Letters from a foreign land» as a source of history of geography, country studies and geopolitics in Ukraine. Reflections by the author of «Letters» are evident in the context of the European geopolitical thought of the late nineteenth and early twentieth centuries. His impressions of traveling to Europe, Asia, and Africa are fundamentally related to Ukrainian issues.

Key words: geopolitics, ukrainocentrism, Europe, Asia, Africa.

Постановка проблеми. 2009 р. видавництво «Темпора» повернуло із забуття ім'я Ярослава Окуневського (1860–1929), головного лікаря військового флоту Австро-Угорщини, контр-адмірала (першого на Гуцульщині), громадського діяча і письменника. На перший погляд, «Листи з чужини» – це подорожні нариси чи мемуари. Саме так і є. Проте особливості розвитку української культури за умов бездержавності і сама особистість автора, котрій було б тісно у рамках одного жанру, спричинили появу синкретичної праці. Принаймні якби з книжки Я. Окуневського

вибрати досить розлогі «уваги», тобто авторські коментарі просвітянського характеру до кожного розділу, то це був би перший в Україні посібник з туристичного країнознавства (між іншим, цікаво було б зіставити їх з сучасними даними). Наявність ознак актуального теперішнього часу, журналістська жвавість викладу і дотеп вказують на жанр репортажу, що не дивно, адже спочатку це були кореспонденції у галицьку газету «Діло». Крім того, на сторінках цієї праці автор виявив себе не лише військовим лікарем і мандрівником, а й непересічним мислителем. Все побачене, перечуте і перечи-

тане постійно просіюється крізь сито думок про долі народів, про їхнє минуле і майбутнє, зокрема українського. Тому обмежуючи себе рамками лише туристичної літератури, дослідник «Листів з чужини», з нашого погляду, не зможе адекватно пізнати зміст цієї книги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж відомих нам півтора десятка публікацій про Я. Окуневського, що побачили світ упродовж останніх дев'яти років, значна частина їх має науково-популярний характер і присвячені загальному оглядові життєвого шляху адмірала (Т. Прохасько, М. Мамчак, М. Солоненко, В. Шендеровський, В. Ганіткевич, Й. Свинко, О. Кіцера, В. Худицький, І. Богун, В. Малик, П. Арсенич). І лише незначну частину статей про нього можна назвати науковими працями. Це дослідження про обставини смерті Я. Окуневського (Я. Ганіткевич), про оцінку адміралом політичної діяльності Є. Петрушевича (Ю. Плекан), про співпрацю братів Окуневських у громадському житті (В. Мельник). Вагомим внеском в українську біографістику є книга «Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський» (упорядник і редактор Б. Якимович), в якій ідеться головним чином про родину Окуневських. У річищі нашої теми привертає увагу сходовознавча студія Ю. Кочубея про «Листи з чужини» як популяризацію знань про Схід в Україні. Отже, спеціальних наукових праць про Я. Окуневського-письменника обмаль, і робота у цьому напрямку лише розпочинається.

На жаль, у згаданих працях трапляються неточності. Автори некритично запозичують один в одного цитати і покликання. Приміром, Ю. Кочубей цитує Франкові слова про те, що книга Я. Окуневського стала «взірцем для авторів мемуарної і туристичної літератури» [2, с. 70]. Однак за покликанням у тридцять третьому томі Франкових творів (с. 65) ця думка звучить дещо інакше: «Листи з чужини» займають почесне місце у нашій небагатій туристичній літературі». Нехай думку передано досить точно, але тоді не треба було брати її у лапки. І крім того, у неточній цитаті з'явилися недоречні менторські нотки. Ю. Кочубей слушно запропонував проаналізувати «Листи з чужини» у річищі нашої паломницької літе-

ратури, але при тому чомусь зовсім не згадує про українських мандрівців на Сході, сучасників Я. Окуневського, як-от про А. Кримського і його «Листи з Сирії та Лівану». А. Кримський перебував на стажуванні у Бейруті приблизно тоді, коли Сходом подорожував Окуневський.

В. Ганіткевич, М. Солоненко, В. Шендеровський у змістовній статті «Ярослав Окуневський. Повернення» [1, с. 63], а слідом за ними Й. Свинко [5, с. 8] виривають з контексту слова автора «Листів з чужини» про українців як представників стародавньої культури, внаслідок чого ці слова звучать у кардинально іншому емоційному ключі, ніж в оригіналі: «За нами тисячолітня культура! Ми турків, татарів побивали, цивілізацію своїми грудьми боронили, злучали у собі обидві течії: східно-візантійської та західно-римської культури. Ми – нація старокультурна!» [3, с. 487]. Але ж Я. Окуневський пише про це з сарказмом. Ось як він закінчує роздуми на цю тему: «...наше галицьке «не було часу подумати», та «се діло треба розжувати», та «хитроумро, невеликим коштом», та «моя хата з краю, нічого не знаю» – отсе наші питомі признаки старокультурності нашої. А саме слово стало для мене таким ненависним, що нікому не раджу, кому кості милі, назвати мене сим епітетом...» [3, с. 491]. Парадоксально, але складається враження, що Окуневський звертається через століття з цими словами саме до нас, сучасників. Ніде правди діти, ця «старокультурність» дається взнаки й досі. У нас вважають, що творення науки і культури – це справа подвижників і аскетів, що призводить до маргіналізації наукових досліджень. У цих речах бракує ділового (і шляхетного за змістом) підходу.

Постановка завдання. Метою цього дослідження вважаємо не лише упорядкування подорожніх вражень Я. Окуневського під певним кутом зору, надання їм, так би мовити, власної конфігурації, що може мати цінність для історії географії, а й виявлення їхнього геополітичного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Геополітика як наука пережила період свого формування наприкінці XIX – на початку XX ст., у часовий проміжок, на який і припадають морські подорожі Я. Окуневського. Саме тоді

шведський науковець Р. Челлен (за іншими даними Ф. Ретцель) запровадив термін «геополітика». Майбутній адмірал міг читати праці німецького географа Ф. Ретцеля «Закони просторового розвитку держав» (1896), «Море як джерело могутності народів» (1900), дослідження англійця Х. Маккіндера «Географічна вісь історії» (1904) тощо. У «Листах з чужини» чути відлуння тодішніх геополітичних ідей: про розширення життєвого простору як закономірний наслідок росту могутності держави, протистояння морських і континентальних держав чи, інакше кажучи, хартленду і римленду, таласократії і теллурократії, або у сучасних термінах, атлантизму і євразійства, уявлення про старі й молоді народи, яке впливає з розуміння держави як організму.

Більшість науковців вважають геополітику географічною дисципліною. Хоча «батько геополітики» Р. Челлен зараховував її до політичних наук і називав ученням про державу як географічний організм. На початку ХХ ст. її також визначали у сенсі науки про контроль над простором чи «географічного розуму держави» (К. Хаусхофер). Впливова на той час німецька школа геополітики розглядала взаємини між державами у річищі соціал-дарвінізму і боротьбу за існування тлумачила як боротьбу за життєвий простір. За нинішніх реалій геополітики воліють говорити не про безпосереднє оволодіння територією, а про економічний вплив і контроль над інформаційними потоками.

У «Листах з чужини» досить часто впадає у вічі спосіб мислити про той чи той народ з огляду на його старість чи молодість. Віковий чинник позначається на життєвій енергії і життєвих перспективах народів. Схоже, Я. Окуневський вважав таку манеру висловлюватися загальноприйнятною і поширеною. Приміром, про романські народи автор пише: «Вся латинська раса пройшла вже кульмінаційну точку свого розвитку... і тепер сунеться вона вже на другій половині похилої площі. Змиршавіла вже вона на тілі, та й морально спаршивіла. Лиш язика осталися у них довгі та пиха великопанська. Брешуть вони на всі застави; знають, що брешуть, але вірять в ту свою брехню» [3, с. 157].

Ю. Кочубей слушно зауважив, що автора «Листів з чужини» навряд чи можна вважати

письменником-мариністом [2, с. 67]. Попри численні морські подорожі, море і побут на кораблі відіграють в оповідках Я. Окуневського незначну роль. Його більше цікавлять незначні і звичайні. Його погляд на події є антропо- і соціоцентричним. Поприте, що на сторінках цієї книги трапляються захопливі описи природи, автор підкреслював: «... я товариський звір і товариство щирих приятелів кладу понад усякі краси природи» [3, с. 104]. До попередніх особливостей авторської обсервації треба додати, що погляд нашого мандрівника є виразно україноцентричним. На підтвердження цієї думки можна нашукати чимало цитат. Найбільш емоційними епізодами виявились зустрічі із земляками за кордоном: із придворним аптекарем намісника султана Й. Білинським у Каїрі [3, с. 339], з українцем, офіцером російського флоту у Кадісі [3, с. 63], з І. Нечуєм-Левицьким у Кишиневі [3, с. 430], з повією у Порт-Саїді [3, с. 469], вона ж Маруся Федорівна з Київщини та ін. Україноцентричність Окуневського не зводиться до констатації подібностей у пейзажах, архітектурі, зовнішності, вона спонукає до роздумів про минуле і майбутнє свого народу, як-от заувага щодо походження літер кирилиці: «Нігде не лучалося мені читати доказу за те, але, дивлячись на ту пречудну орнаментацию з букв, що так зрослася з штукаю арабів, я не міг освободитись від думки, що і наш спосіб лучення і в'язання букв, який подибуємо в надписах в церковнослов'янських старих книгах, перейняли ми від арабів, може, за посередництвом візантійців» [3, с. 363]; натомість критика магометанського консерватизму має у підтексті й українські проблеми: «... те народництво, той безоглядний консерватизм стає головною причиною, для чого культура магометанська і усі племена магометанські пропадають у стрічі з європейською культурою» [3, с. 378].

Таким чином, невизначеність властива не лише жанровій природі «Листів з чужини». Так само складно означити мету подорожі Окуневського: це і службове відрядження, і туристична рекреація, і військова розвідка, і наукові студії.

З нашого погляду, найбільш істотну рису світогляду Я. Окуневського, що визначила напрям його геополітичних та історіософських міркувань, підмітив Т. Прохасько в есеї «Адмі-

рал з Яворова» [4]. Окуневський не вірить в абстрактну справедливість і далекий від ідеалістичних уявлень про світоустрій. У найближчому майбутньому право, на жаль, лишається на боці сильнішого. Як квінтесенцію жорстокої реальності, він цитує думку Гарольда Уайета (1858–1925), автора статті «The Ethics of Empire», яку часопис «Nineteenth Century» надрукував у квітні 1897 р.: «Народи, як і одиниці, – або силою волі, характеру культурно розширюються і ростуть, або пропадають, а поки що йдуть в залежність, в «холопи». Се закон світа» [3, с. 480]. Це звучить цілком у річищі соціал-дарвінізму і скидається на перифраз першого з-поміж семи законів експансії Ф. Ретцеля: географічний простір держави збільшується водночас із ростом її культури.

Очевидно, Окуневському йшлося не про симпатію чи антипатію до такого роду думок. На тлі світового переділу територій, у передчутті глобальних катастроф його тривожила традиційна українська вайлуватість, поступливість і прекраснодушна мрійливість. Коли військовий лікар Окуневський розмірковує про майбутнє Африки, спостерігаючи за святкуваннями у племені вакамба (Занзібар), відчувається, що його не полишають думки і про долю рідного народу: «Що станеться з тою расою – безжурною, веселою, дитинячою по складові свого ума, що осталась тепер, на порозі ХХ століття на так низькій ступені культури? Чи винищиться вона так, як тубільці Америки та Австралії, чи, може, піднісися на вищий ступінь, вона з своєї сторони дасть причинок до загального поступу?» [3, с. 406].

Подорожуючи півднем Європи, країнами північної та східної Африки, Близького і Далеккого Сходу, Я. Окуневський зазначає ознаки того процесу, який нині назвали б глобалізацією, тобто, у вузькому економічному сенсі цього поняття, формування єдиного міжнародного ринку. Майже всюди, окрім деяких регіонів Африки, бачимо поступовий перехід від традиційного суспільства до модерного, посилення ролі міст, зростання загальної грамотності, зміну станової аристократії на фінансову, крамарство бере верх над лицарством [3, с. 180]. Держави, які ведуть перед у цьому процесі, активно підкорюють слабших

сусідів. Європейські колонізатори ділять країни Африки, Індію, Китай на сфери впливу. Великі держави перемагають силою зброї, за якою стоїть потужна економіка. Бездержавні чи маловпливові народи, як-от євреї, греки, вірмени та ін., і приватні особи надолужують хитрістю і культотом наживи. *Geschäft über Alles* [3, с. 150]. Християнські місії європейців в Азію і Африку досить часто мають меркантильну мету [3, с. 387]. З погляду патріархальних африканців, любов європейця до руху і праці є наслідком убогих природних умов, що не здатні його прогодувати, або, радше, зворотним боком жадібності [3, с. 393]. Араб Гамед із Танжера (Марокко) наслідує європейців, що в його розумінні означає бути «великим урвитеlem і злодієм», і згорда ставиться до співвітчизників [3, с. 363].

Між іншим, взаємини між так званими цивілізованими людьми і тубільцями, між містянами і селяками досить часто нагадують стосунки між людьми і тваринами, як їх описав відомий етолог К. Лоренц. На думку цього дослідника, людина, з погляду тварини, є аморальним звіром, тоді як, з погляду людини, звір – це нерозумна людина («Агресія, або Так зване зло»). Всупереч поширеному уявленню про звірів, їх мораль насправді більш сувора, ніж людська. Очевидно, причина такої оцінки полягає не у цілковитій аморальності людей, а у гнучкості їхньої моралі, що оперта більше на рацію, аніж на безумовність звичаю.

Я. Окуневський не має ілюзій щодо присутності Великобританії, Німеччини, Франції в Африці, Індії, на Далекому Сході, і Росії чи Японії у Китаї та Кореї. Це у жодному разі не культурницька місія, а боротьба за території. Про Австро-Угорську імперію лікар обачно мовчить, але, ясна річ, австрійський військовий корабель, на якому він служив, засвідчував інтереси імперії у цих регіонах. Окуневський розповідає про боротьбу супердержав за морські порти, оскільки контроль за міжнародними морськими шляхами вважався додатковим аргументом у політичній грі. Він переповідає слова свого співрозмовника доктора Моррісона, кореспондента «Times», про конфлікт інтересів Великої Британії та Росії у Китаї та Кореї. Адже Росія потребує портів у незамерзаючому морі: через Кронштадт

вихід узимку проблематичний, а Дарданелли контролює Європа. Тому росіяни будуть прагнути отримати в оренду Порт-Артур, що зрештою й сталося через кілька років після написання нарису [3, с. 311]. Навіть нині, більш ніж через сто років, не прийнято говорити й писати про загарбницьку політику власної країни у Японії чи Росії з тою відвертістю, з якою це робив Окуневський (звісно, чужинцеві у цьому сенсі було легше). Росія, як відомо, заходила аж так далеко, що планувала перейменувати Маньчжурію на Жовторосію. В Японії 1980 р. вийшов на екрани фільм «Висота 203», в якому штурм Порт-Артура змалювали як оборонну війну проти російських загарбників. Хоча і тим, і другим йшлося лише про «розділення Китаю по кавалочкам» [3, с. 252].

Автор «Листів» незмінно толерантно ставиться до вірувань, традицій, ритуалів, звичаїв, святощів інших народів – усього того, що можна назвати національною культурою. Ідея расової вищості викликає у нього іронію. У світі, де сила панує над правдою, він ставиться до цієї ідеї як до неминучого зла: «Приналежність до білої раси – до тої найбільше нажерливої, рабівничої і пануючої раси – є дуже мила, помимо усяких теоретичних розумувань про рівність і загальнолюдське братерство. Панування і використання одного другим вічно буде. Біда саме того, хто не умів поставитись на становище молота...» [3, с. 219]. У його ставленні до окремих людей визначальними для оцінки стають їхні особисті якості, що поступаються відтак упередженням і стереотипам, коли мова заходить про етнос у цілому. Однак і тоді критерієм оцінки є загальнолюдські чесноти (не колір шкіри чи віра), скажімо, побутові звички або моральні якості.

З-поміж усіх народів найбільше від Окуневського дістається євреям і грекам. На всіх континентах, де довелося побувати, автор зустрічав «пейсатих земляків» і пише про них з незмінною антипатією. Усюди єврей – «проворний і хитрий баришник», що ставить прибуток вище над честь і славу [3, с. 334]; «жиди всюди по світі – то барометр соціально-політичний. Жиди, мов щури, виносяться з тої хати, що грозить розвалитися, а сунуться туди, де є сила» [3, с. 123]; «навіть убити жиди – безчестить чоловіка» [3, с. 168], – наводить Окуневський,

не без внутрішньої солідарності, арабську приказку. Ледве чи це можна назвати антисемітизмом, бо йдеться не стільки про формовані тисячоліттями в умовах боротьби за виживання звички євреїв, скільки про певний тип людини, що з не меншою настійливістю може проявлятися і в інших народів. Наприклад, «греки в обході торговельнім мають норови жиди, ба грек ще перехитрить жиди» [3, с. 82], «гріш – то бог грецький; все інше – лише засіб» [3, с. 84], «грека не дуже багато треба поскробати, щоби з європейського джентльмена вийшов звичайний собі злодюжка» [3, с. 91]. Він навіть сумнівається, чи це ті нащадки греків, котрі створили античну скульптуру, бо серед новогрецьких жінок проблематично знайти прототип Афродіти і загалом людей з класичними пропорціями тіла. Парадокс у тому, що у далекому минулому греки, напевно, не набагато відрізнялися від нинішніх. А означений тип людини підприємливої – одна із найважливіших іпостасей європейця, що визначила багато у чому переваги цієї частини світу.

Загальновідомо, що європейські цінності засновується на двох культурних традиціях, староеврейській та античній. А отже, дух підприємництва, який так властивий грекам і євреям, – це пальне у двигуні європейської цивілізації. Інша річ, що на переломі XIX – XX ст., внаслідок констатованого іспанським філософом Х. Ортегою-і-Гассетом «бунту мас», Geschäft із засобу почав перетворюватися на єдину мету і у чому інший філософ О. Шпенглер вбачав причини занепаду Європи.

Незмінною симпатією Окуневського користуються англійці, хоч він і не ідеалізує їх (зарозумілість у ставленні до інших націй). На його думку, англійці й, треба думати, англо-американці – це північна, молода, сильна раса, за якою майбутнє світу. Йому імпонує, що англійці «не дбають про релігійну пропаганду» [3, с. 209], не втручаються до національного виховання, діють не стільки силою зброї, скільки тиском економічної доцільності, в їхньому війську немає «безпотрібних муштр і секатур» [3, с. 165], пропагують спорт, солдати-добровольці отримують зарплатню, мають умови для цивілізованого дозвілля, англійці енергійні, ділові, наполегливі, практичні. Приміром, в Адені, де обмаль питної води і людей

виснажує спека, англійські колоністи побудували п'ять чи шість великих заводів, що дистилюють морську воду і продукують лід [3, с. 167]. Як відомо, англієць Томас Кук першим у світі 1840 р. розпочав туристичний бізнес. Про активну діяльність його фірми, яка, між іншим, існує досі, також згадує автор «Листів» [3, с. 369].

Я. Окуневський передбачав зростання світового значення Китаю і Японії, бо вже тоді китайські і японські робітники конкурували з європейськими, американськими, австралійськими [3, с. 241].

Загалом його симпатії та антипатії, уявлення про молоді і старі народи укладаються у цілісну картину історичного процесу, де на кін історії час від часу виходить та чи та нація з власною культурною місією: «Поки що були єгиптяни, греки, римляни, відтак араби, потім романські раси: іспанці, італійці, французи, тепер черга на германів: англо-американців та німців. Вже заясніла зоря і для слов'ян. А хто по слов'янах? Чи не монгольська раса з китайцями напереді?..» [3, с. 358].

Переймаючись майбутнім рідної землі, ще на початку ХХ ст. Я. Окуневський закликав земляків поборювати власну провінційність. Цю українську провінційність він саркастично називав старокультурністю. У координатах східного світу старокультурністю можна вважати ортодоксальні буддизм, магометанство, православ'я, що неминуче програють при зустрічі з європейськими колонізаторами. Вона – цілковита протилежність «новокультурності», тобто діловим якостям (пунктуальність, якісне виконання роботи), раціоналізму і прагматизму західної людини. У цьому сенсі набагато приємніше залагоджувати свої справи з євреєм, ніж з українцем [3, с. 490]. Отож, в оточенні держав-хижаків українці мусять не скаржитися на лиху долю, а покладатися на власну діловитість, що, будучи підпорядкованою благородній меті, не призведе до розпаду національного організму.

Однак важливо не тільки йти у ногу з часом, а й зберегти власне національне обличчя. Впадає у вічі, як Окуневський раз у раз підкреслює зв'язок між силою держави і станом її культури. Це один з найважливіших постулатів тодішньої німецької геополітичної думки. Міцна національна культура повинна мати широкий, демократичний характер, інакше стає вразливою і зникне, як киеворуська чи староегипетська [3, с. 326]. По друге, станом культури і свідомості громадян мають перейматись не тільки окремі ентузіасти, а держава і суспільство у цілому.

Висновки. Книга Я. Окуневського «Листи з чужини» не є лише збіркою подорожніх нарисів. Це зокрема цінне джерело геополітичної думки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Взаємини між державами Окуневський мислить у річищі модного тоді соціал-дарвінізму. Майбутнє України він бачить у розвитку модерності (раціоналізм і прагматизм), у розбудові національної культури (інформаційна безпека). Хоча за сто років у міждержавних стосунках акцент з прямого фізичного впливу змістився до економічних та інформаційних воєн, погляд Окуневського на міжнародні процеси як арену зіткнень геополітичних інтересів і постулювання зв'язку між потужністю держави та її культурним життям актуальні й досі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганіткевич В., Солоненко М., Шендеровський В. Ярослав Окуневський. Повернення. Світогляд. 2011. №4. С. 58 – 63.
2. Кочубей Ю.М. Популяризація знань про Схід в Україні: адмірал Я. Окуневський (1860 – 1929) і його подорожі на Схід. Східний світ. 2016. С. 66 – 70.
3. Окуневський Я. Листи з чужини. Київ: Темпора, 2009. 518 с.
4. Прохасько Т. Адмірал з Яворова. URL: <http://firtka.if.ua/blog/view/admiral-z-avorova5527> (дата звернення: 03.06.2018).
5. Свинко Й. Ярослав Окуневський – адмірал, очільник медичної служби військово-морського флоту Австро-Угорщини, мандрівник, письменник. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. 2012. №1. С. 3 – 9.